

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נו, תשס"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"שירו של אבא" ארון הספרים היהודי של נעמי שמר

נעמי שמר כינתה את עצמה מזמוראית. לא משוררת, לא מלחינה, מזמוראית. מדוע יצרה כינוי מיוחד זה? הנה תשובתה:

הכינוי "מזמוראית" (או "מזמוראי") במובן songwriter נולד מתוך מצוקה. בעברית אין הבדל בין song לבין poem: כולם שירים. "משוררת" זה poet, זה לא נוח לי וזה לא כולל מלודיה. "פזמונאית" נראה לי הולם את השירים הסטיריים והקלים ואת המבנה בית-פזמון-בית-פזמון, שלא מופיע, לדוגמה, בשיר כמו "לשיר זה כמו להיות ירדן". ועל כן, באופן זמני, אני מבדילה בין "שירי זמר" ו"שירי אמר" (או "שירי ספרי"), ולפי זה, בינתיים, אני מזמוראית.¹

ואולם כינוי זה נושא משמעות נוספת על ההסבר שנתנה שמר. המילה **מזמור** היא בעלת קונוטציה ערכית. בתהלים נמצא כמה פעמים את הצירוף **מזמור שיר** (למשל: ל, א; סח, א; צב, א). עם זאת יש לציין כי השורש זמ"ר בא במקרא רק בהקשר של קודש, ואילו השורש שי"ר ניטרלי יותר. פרקי התהלים נקראים מזמורים. הכינוי "מזמוראית" נקשר אפוא למסורת העברית העתיקה, ואף מהיבט זה הוא מתאים לשיריה של שמר, שכן רבים מהם קשורים למסורת היהודית. ח"כ אפי איתם, שרואין בעת הלווייתה של שמר, אמר: "כשהיא חיברה את השירים הייתה עליה רוח הקודש [...] זה לא משוררות, זה לא פזמונאות, זה מין סוג של רוח הקודש". שמר עצמה ביטאה את ה"אני מאמין" שלה, את הקשר שלה ליהדות, בשיחה עם דודו אלהרר:

הסיבה היחידה שבגללה הגענו לחבל ארץ זה היא שאנחנו יהודים. אין סיבה אחרת. ומי שאינו סבור כך, אין לו מה לעשות פה. עליו להיות במקום אחר. הגענו לפה כי במשך כל השנים הפנינו פנינו להר הבית ותלינו מזוזות בכל מקום בעולם, הנחנו תפילין, אכלנו מצות ואמרנו "לשנה הבאה

* אני מבקשת להודות לחברי המערכת ובייחוד לד"ר חיים א' כהן ולד"ר יוסף עופר על הערותיהם המועילות.

1. ריאיון אתי, 3 במארס 1994.

בירושלים". כל הדברים האלה הם שהובילו אותנו לפה, וזה נקרא יהדות. מי שרוצה להתנער מכך זו בעייתו.²

נעמי שמר אהבה את התנ"ך. היא תיארה את התנ"ך כספר אינטימי, ספר שנהגה לקרוא בו לפני השינה. כשנתקלה בפסוקים שמצאו חן בעיניה הייתה רושמת ושומרת אותם ומשתמשת בהם בשעת הצורך. הלשון התנ"כית משולבת בשירה באופן טבעי כל כך עד שהיא נדמית כלשון היום-יום לצד העברית החדשה. שאלתיה על הציטוט מהמקורות והיא השיבה לי:

זה ציטוט אבל זה לא מכוון. זה טבעי כמו נשימה, והמקורות הם חלק מילדותי. הקוקטייל הוא מה שמסעיר אותי; מה שיפה בעיני הוא הרב-רובדיות של השפה, שבאותה שורה תופיע מילה מאתמול, מהסלנג, שבחרתי אותה (לא באופן אוטומטי כל מה שסלנג; לא, כל דבר צריך לעבור דרך הפילטר האישי שלי ואני אאשר אותו), ובקצה השני של השורה תופיע מילה מהתנ"ך, כי זו אותה שפה. אני חושבת שהיפוי הוא בתערובת של הכול. הדברים מהמקורות הם לא דברים שחיפשתי בספרות; אלה דברים שאני זוכרת, שהם במחזור הדם שלי, כי אנחנו למדנו תנ"ך ורש"י ותלמוד ומה שאת רק רוצה, ספר האגדה, המון. הורינו ומורינו באו מוילנה עם עברית נפלאה ועם ניקוד מלא בלי אף שגיאה אחת, ובלי טיפה מבטא זר. והמורים שלנו, שושנה ועמינדב ישראלי שבאו מסמינר "תרבות" בפולין, הטמיעו את התנ"ך ואת רש"י ואת האגדות במחזור הדם שלנו. אז אני לא צריכה לפתוח ספר. אני לפעמים פותחת כדי לראות אם ציטטתי נכון, אבל בדרך כלל זה ספונטני.³

בריאיון אחר אמרה בנוגע לשימוש במטבעות לשון מהמקורות:

ההרגשה היא כמו להרים מטבע זרוק ועמום מערמת גרוטאות, או להוציא מהבוידעם, להבריק אותו יפה יפה ולתלות במקום מכובד בבית כדי שכולם יראו. לתת למלה חיים חדשים שאחרי בלויה הייתה לה עדנה. [...] בשפה אין גבוה ונמוך, אין מליצי וסלנג, כולם בקופה משותפת. כדי לבטא את עצמנו בצורה חזקה, יפה ומדויקת עומד לרשותנו מאגר עצום עם המלים הכי עתיקות, והכי חדשות. הן צריכות להתמוזג לאהוב אחת את השנייה. התערובת, הקוקטייל הוא הקסם של העניין. בשום אופן לא גטו של מלים גבוהות וגטו של מלים נמוכות.⁴

2. הציטוט מתוך השיחה עם דודו אלהרר מופיע אצל רבקה קופר, "היא נולדה בשדה", הצופה, מוסף השבוע, 2.7.2004, עמ' 6.
3. בריאיון שצוין לעיל בהערה 1.
4. ריאיון ליובל דור, עיתון מוסיקה, גיליון 12 (1988), עמ' 59.

על המילים העתיקות הללו כתבה שמר בשיר "בדמייד חיי" (סימני דרך, שיר 64), שיר שחובר לתכנית הטלוויזיה "אצל מני" ששודרה בערב ראש השנה תשס"ב ואירחה נפגעות פיגוע מחדרה:

המלים העתיקות נותנות בי כח
בקולות העתיקים אמצא מרפא
הם עוזרים לי לחיות
הם עוזרים לי לצמח
לברא עולם יותר יפה.
ואעבר על: וְאָרָאָד
מתבוססת בְּדַמִּיָּד
ואמר לך בְּדַמִּיָּד חַי [על פי יחזקאל טז, ו]

שמר משתמשת במקורות – בדרך כלל בתנ"ך – בדרכים רבות, ולהלן נעמוד עליהן ונבחן אותן. לעתים היא לוקחת אירוע או נושא מהתנ"ך או מהמקורות ובונה סביבו שיר, תוך כדי מתן פרשנות אישית לנושא או הוספת תכנים משלה. למשל בשירה "ארבעה אחים" (1968, כל השירים, שיר 4) היא מרחיבה את סיפורם של ארבעת האחים מהגדה, מחתנת אותם עם הנשים המתאימות להם וממשיכה ומתארת את קורותיהם לאחר הנישואים.

השיר "עקדת יצחק" (1968, הספר השני, שיר 4) הוא שיר מצמרר המבטא את התחושה של כל מי שקורא בתנ"ך את סיפור העקדה. שמר אינה מביאה את סופו הטוב של הסיפור אלא משאירה אותו עם ההזדהות עם יצחק ועם תחושת הינף הסכין:

גם אם שבע נחיה וְנִזְקִין
לא נִשְׁכַּח כִּי הוֹנֵף הַסָּכִין
לא נִשְׁכַּח
אֶת בִּנְךָ
אֶת יְחִידְךָ
אֲשֶׁר אֶהְבְּנוּ
לא נִשְׁכַּח
אֶת
יְצַחֵק

גם בשיר "כד הקמח" (ספר ארבע, שיר 10) היא מתבססת על סיפור תנ"כי. נושא השיר לקוח מסיפור בספר מלכים, כאמור בגוף השיר, אולם שמר משתמשת בסיפור הזה להתייחס לעניין אקטואלי: השיר נכתב ללהקת פיקוד הצפון בשנת 1986, בעיצומה של תקופה שחונה. הסיפור בתנ"ך מספר על אליהו המבקש מאלמנה מהעיר צרפת אשר ליד צידון שתאכילו, אך בגלל השנה השחונה אין לה

די לחס, והוא מבטיח לה כי "כד הקמח לא תכלה" וגוי' (מלכים א יז, יד). שמר מבקשת לשאוב מדבריו נחמה ותקווה לפתרון הבעיה האקטואלית:

ובימים האלה הקשים	כד הקמח לא תכלה
ימי אל טל ואל מטר	וצפחת השמן לא תחסר
תמיד אני חוזר לאיש ההוא	עד אשר יבוא מטר
ואני נזכר	על פני האדמה

יש לציין כי שמר עשתה שני שינויים בבית זה לעומת המקור: בשורה הראשונה היא ניקדה "תכלה" במקום "תכלה", ובשתי השורות האחרונות של הפזמון החוזר היא הרשתה לעצמה לשנות מלשון הפסוק – אולי כדי לעשותו נגיש וברור יותר לקהל השרים ואולי משיקולי לחן ומקצב – שכן במקור נכתב "עד יום תת הי גשם על פני האדמה"⁵.

על הקשר האקטואלי והפרשנות האישית לסיפור דוד ומיכל בשירה "למה צחקה מיכל" (1972, הספר השני, שיר 10) סיפרה שמר:

כשאני קוראת את הפרק על דוד המלך שעולה לירושלים עם ארון הברית, מכרכר ומפזז בכל עוז ומיכל צוחקת לו מן החלון, אני תמיד חושבת על המקצוע המכובד והנקלה הזה [של בדרן] ואני תמיד רוצה ללחוץ את ידיהם של אנשי המקצוע, כל אחד לחוד, ואולי מתוך כך צמח השיר שנקרא "למה צחקה מיכל", ששרים אותו המקצועיים שבחבורה, אנשי הגשש החיוור.⁶

הסיפור על דוד ומיכל נמצא בשמואל ב פרק ו, והמסר שבונה שמר על יסוד הסיפור הזה נמצא בחלקו השני של השיר:

מהו שְׁעֵנָה דָּוִד	זֶהוּ שְׁעֵנָה דָּוִד
מהו שְׁעֵנָה דָּוִד לְמִיכָל	זֶהוּ שְׁעֵנָה דָּוִד לְמִיכָל
– תַּעֲנוּג לְהִתְפַּרֵּחַ	וּמֵאֵז אֲנִי יוֹדֵעַ
קְשָׁבִיב הַמּוֹן חוֹגֵג	וּמֵאֵז אֲנִי שֶׁקֶט
מִישָׁהוּ בְּשִׁיר פּוֹצֵחַ	לְקִבּוּד לִי לְשִׁמְחָה
וּלְבִנּוֹ מִתְמוּגֵג	לְזִמְרָה וּלְרִקְדָּה
וּבְשִׁירָה עוֹבְרָת	אֵז נִגְנוּ וְנִגְנוּ לִי הַלְאָה
בְּקִצְוֵי הַשִּׁירָה	כְּנוֹרוֹת וְחִלְלִילִים.
מִתְחַשֵּׁק לִי עַד הָעָרֶב	מֵה שְׁטוּב הָיָה לְמִלָּךְ
אֲתֵם לּוֹמֵר שִׁירָה	הוּא טוֹב גַּם בְּשִׁבְלִי

5. תודתי לד"ר חיים א' כהן שהסב את תשומת לבי לעניין זה.

6. במסדר רדיו שעסק בשיריה, ערב ראש השנה תשל"ג.

יש שבנתה שמר שיר שלם על יסוד קטע שנלקח מהמקורות, שהיא מצטטת אותו אך גם מרחיבה או משנה מעט. למשל את השיר שבכותרת מאמרי, "שירו של אבא" (1966, כל השירים, שיר 14), ביססה על השיר שנהג לשיר אביה, מאיר ספיר: "שיבנה בית המקדש במהרה בימינו". היא מצטטת את הפסוק הראשון משיר זה בפזמון של שירה: "יִבְנֶה, יִבְנֶה, יִבְנֶה הַמִּקְדָּשׁ".

שימוש דומה עשתה באמרתו של ר' מנחם מנדל מקוצק "אין דבר שלם יותר מלב שבור, ואין צעקה גדולה יותר מן הדממה". על בסיס האמירה הזו בנתה שמר את שירה "אין דבר" (1981, ספר גימל, שיר 18), שאמרתו של ר' מנדל מקוצק, בשינוי קל, משמשת בו פזמון חוזר:

אין דָּבָר,
אין דָּבָר
יותר שְׁלֵם מִלֵּב שָׁבוּר
וְזוֹעֵק יוֹתֵר מִן הַדִּמְמָה

גם השיר "חבלי משיח", שנכתב ליום העצמאות השלושים של מדינת ישראל (1978), בנוי על ביטוי מהמקורות. השיר נדפס לראשונה ב"ספר גימל" (שיר 4) והופיע גם בספרה האחרון של שמר, "סימני דרך" (שיר 61), ושם היא מביאה תצלום מתוך מילון אבן-שושן ובו מצוינים המקורות לביטוי זה:⁷

— חֲבָלֵי-מִשִּׁיחַ • [על-פי סנהדרין צח: ושם "חבלו של משיח"], כְּנִי
לְצִוּוֹת וּלְפָרְעֻנוֹת שֶׁיָּבֹאוּ עַל הָעוֹלָם קִדְּם בִּיָּאֵת הַמִּשִּׁיחַ. לְפִי
אֲמֵנָת יִשְׂרָאֵל: "אֲנִי נוֹשֵׂא חֲבָלֵי מִשִּׁיחַ בְּנַפְשִׁי, לְמַלְאָה וּפְרוֹת
שְׂאֵף אֲשָׁאֵף- (ברדיצ'בסקי, סיפורים טז). "מִשִּׁיחַ לֹא בָּא, אֲבָל חֲבָלֵי-
מִשִּׁיחַ כְּבָר בָּאוּ- (פֶּנְנוֹ, כֹּהֵן סיד). "קֶץ לְחֲבָלֵי-מִשִּׁיחַ!" (טנאי, ארץ 119).

7. ואלה המקורות: (א) בבלי, סנהדרין צח ע"ב: "שאלו תלמידיו את ר' אלעזר מה יעשה אדם וינצל מחבלו של משיח"; (ב) כתבי מ.י. בן-גוריון (ברדיצ'בסקי): ספורים², תל-אביב תש"ך, בסיפור "בין הפטיש והסדן" (כתבי נודד), עמ' טז: "אני נושא חבלי משיח בנפשי, לגאולה ופדות שאף אשאף, לבי אינו ברשותי"; (ג) ש"י עגנון, על כפות המנעול, ירושלים ותל-אביב תשי"ג, עמ' שיד: "אמר מר הופמן: משיח עדיין לא בא ולמה אתה רץ כל כך? אמרתי לו, משיח לא בא אבל חבלי משיח כבר באו"; (ד) שלמה טנאי, ארץ החיים: שירים, תל-אביב 1954, בשיר "ציור של ילדים", עמ' 119: "כלם רוצים לפל על אם האדמות / להיות בה שרשים. קץ לחבלי משיח!".

דוגמה יפה ביותר לשיר הבנוי על המקורות, המראה את גדולת כתיבתה של שמר, היא השיר "שירת העשבים" (ספר גימל, שיר 3). השיר חובר בשנת 1976 להצגה "מסעות בנימין השלישי", שנכתבה על פי סיפורו של מנדלי מוכר ספרים ומספרת על ניסיונו של בנימין להגיע לארץ ישראל האוטופית. מקורו של השיר בדברי ר' נחמן מברסלב. לדברי השחקן שלמה ניצן⁸ הוא מצא את הדברים האלה בספר "מזמרת הארץ", שהוא ליקוטים מדברי ר' נחמן מברסלב. הקטע נמצא גם בספר "ליקוטי מוהר"ן", אף הוא לקט מדברי ר' נחמן. ניצן קרא לשמר את הקטע בטלפון, ולפיו היא כתבה את הבית הראשון של השיר. היא אף הקדישה לו את השיר מתוך הכרת טובה. גם שני הבתים האחרים מבוססים על דברים של ר' נחמן.

להלן מובא השיר ומול כל אחד מביתיו דברי ר' נחמן ששימשו לו בסיס, כפי שנלקטו מכמה ספרים.⁹ ייתכן שהיו בידיה של שמר ספרים אלה, ואולי נעזרה בספרים המביאים מבחר מכתביו של ר' נחמן (כגון ספרו של אליעזר שטיינמן, שהיה נפוץ מאוד בשנות החמישים¹⁰). נשים לב שהטקסט של שמר דומה מאוד למקור, אך אינו זהה לו. למשל, בבית השני היא מחליפה את המילה **יראה** במילה **שמחה**. אולם היא אינה חורגת מתורתו של ר' נחמן, המדבר גם על "לעבוד את השם בשמחה". גדולתה של שמר שלמרות פיזורם של המקורות לשיר זה בכתבים שונים השיר נראה מקשה אחת.

8. בריאיון שערכתי אתו באוקטובר 2004.

9. המקור לבית הראשון מופיע בספר ליקוטי מוהר"ן, ירושלים תשנ"ד, ח"ב, פרק סג; המקור לבית השני מופיע בספר שבחי הר"ן ושיחות הר"ן, יגיעתו וטרחתו בעבודת ה', קסג; המקור לבית השלישי מופיע בליקוטי הלכות אורח חיים, הלכות ברכת המזון ומים אחרונים, הלכה ד, אות יא, נ (שני המקורות האחרונים על פי פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן).

10. כתבי רבי נחמן מנוסחים וערוכים בידי אליעזר שטיינמן, תל-אביב תשי"א.

שירת העשבים

כי דע, כי כל רועה ורועה יש לו נגון מיוחד לפי העשבים
ולפי המקום שהוא רועה שם, כי כל בהמה ובהמה יש לה
עשב מיוחד, שהיא צריכה לאכלו. גם אינו רועה תמיד
במקום אחד. ולפי העשבים והמקום שרועה שם, כן יש לו
נגון. כי כל עשב ועשב יש לו שירה שאומר, שזה בחינת
פרק שירה, ומשירת העשבים נעשה נגון של הרועה.

אם היית זוכה לשמע את קול השירות והתשבחות של
העשבים, איך כל עשב ועשב אומר שירה להשם יתברך
בלי פניה ובלי שום מחשבות זרות ואינם מצפים לשום
תשלום גמול, כמה יפה ונאה כששומעין השירה שלהם
וטוב מאד ביניהם לעבד את ה' בנראה.

וכל מה שנמשך קדשת ארץ ישראל ביותר אפלו לחוץ
לארץ מאיכה ארץ ישראל ממש באור גדול ונפלא יותר
ומשתוקקים ומתגעגעים ביותר לארץ ישראל.

דע לך
שכל רועה ורועה
יש לו נגון מיוחד
משלו
דע לך
שכל עשב ועשב
יש לו שירה מיוחדת
משלו.
ומשירת העשבים
נעשה נגון
של רועה

כמה יפה
כמה יפה ונאה
כששומעים השירה
שלהם.
טוב מאד
להתפלל ביניהם
ובשמחה לעבד
את השם
ומשירת העשבים
מתמלא הלב
ומשתוקק

וכשהלב
מן השירה מתמלא
ומשתוקק
אל ארץ ישראל
אור גדול
אזי נמשך והולך
מקדשתה של הארץ
עליו
ומשירת העשבים
נעשה נגון
של הלב.

ומה באשר למוזיקה? אמר לי ניצן:¹¹

היא מלחינה גדולה. אנשים גדולים מרגישים טקסט, כשאתה אדם גדול אתה מרגיש עניו כלפי טקסט, וכשאתה עניו כלפי טקסט אתה מתחבר אליו יותר נכון. כשיש טקסט של תפילה, של פיוט, אתה משרת במנגינה את הטקסט. אתה לא משחק במנגינה שלך. הניגון של "שירת העשבים" זה ניגון של גמרא, זה ניגון של דיבור.

ואכן, המיוחד בלחן של "שירת העשבים" שהוא נותן תחושה שנלקח היישר מהעולם של המוזיקה היהודית המסורתית. נשים לב לפתיחה במילים "דע לך" ואחר כך להמשך הבית: הלחן דומה מאוד לדיבור מבחינת הקצב האטי והמקצב. הוא מחקה צורת דיבור מוטעמת של מגיד, של דרשן, זו מעין אמירה זמרתית. את השיר הזה צריך להגיד, כדי להדגיש את המילים ולהסב אליהן את תשומת לבו של השומע. סיפר לי הכליזמר מוסא ברלין, מבכירי הכליזמרים בארץ, שהוא נוהג לנגן מחרוזת שבה "הלחים" ניגון של חסידי ברסלב שנקרא "ריקוד שלוש סעודות" ללחן של "שירת העשבים", ולמרבית הפליאה המאזינים משוכנעים שגם "שירת העשבים" הוא ניגון עתיק. לדבריו, ייתכן שבעוד כמה שנים אף לא יזכרו כי שמר היא שחיברה אותו.

כפי שאמרה שמר בקטעי הראיונות שצוטטו לעיל, היא אהבה לשלב מילים עתיקות בטקסטים שלה ואף לשבץ בהם ביטויים מן המקורות. ברבים מהשירים ציטטה מן המקורות פסוקים או חלקי פסוקים שהתאימו לנושא השיר. למשל השיר "ירושלים של זהב" (1967, כל השירים, שיר 40) רומז לתכשיט שעל פי סיפור חז"ל (בבלי, נדרים נ ע"א) רצה ר' עקיבא לתת לאשתו, אך יש בו גם שיבוץ משירו של ר' יהודה הלוי "ציון הלא תשאליו", שבו כתב "אֲנִי כְּנֹר לְשִׁירֶךָ". כאשר שמר כותבת "הָעִיר אֲשֶׁר בָּדָד יוֹשְׁבֶת" היא בעצם משתמשת בפתיחה של ספר איכה "איכה ישבה בדד העיר רבתי עם". והיא ממשיכה ומשתמשת במילה **איכה** גם בהמשך השיר: "אֵיכָה יָבֹשׁוּ בִּזְרוֹת הַמַּיִם".

בשיר אחר העוסק בירושלים, "עיר ואם", שכתבה שמר למלאות 25 שנים לשחרור ירושלים (1992, ספר ארבע, שיר 4), היא מצטטת את הפסוק "שמחת באמרים לי בית ה' נלך" (תהלים קכב, א). בפסוק שאחריו כתוב "עמדות היו רגלינו בשעריך ירושלים" (שם, ב), וזה הקשר לנושא ירושלים.

11. באותו ריאיון (לעיל, הערה 7).

בשיר "החגיגה נגמרת" (1976, ספר גימל, שיר 17), המתאר סיטואציה מחיי היום-יום של סגירת יום והתחלת יום חדש, שמר מתארת בבית השני את מעשה הבריאה, שלדבריה גם הוא בעצם מתרחש בכל בוקר מחדש:

מְבַרֶּאשִׁית
אֶת עוֹלָמְךָ בְּבֹקֶר תְּמִיד לְבָרָא
הַאֲדָמָה, הָעֶשֶׂב וְכָל הַמְּאֻרֹּת
וְאִזּוּ מִן הָעֶפֶר בְּצִלְם־אֲנָשִׁים
לְקוֹם מִחֵר בְּבֹקֶר וּלְהִתְחִיל מְבַרֶּאשִׁית

שיר נוסף שבו היא משלבת ציטוטים מהמקורות הוא "המנגן" (2001, סימני דרך, שיר 23), שיר שהקדישה לידידה הזמר דודו אלהרר. השיר מתחיל "וְהִיָּה קִנְיָן הַמִּנְיָן", ציטוט ממלכים ב ג, טו. הפרק מספר על מלך ישראל יהורם ומלך יהודה יהושפט ומלך אדום הנלחמים במלך מואב ונקלעים למצוקה. הם מבקשים להיעזר באלישע הנביא והוא, כדי שתשרה עליו רוח הנבואה, מבקש שיביאו לו מנגן, והכתוב מספר: "וְהָיָה כִּנְיָן הַמִּנְיָן וְתָהִי עָלָיו יָד ה' (אנו רואים כאן עד כמה חשובה היא המוזיקה). שמר משתמשת בציטטה זו כנקודת מוצא בתחילת השיר, וממנה היא ממשיכה ומתארת את שמחת העולם הסובב את המנגן בזכות נגינתו, תוך כדי שימוש בפסוקים מספרים אחרים: "וְהִטִּיפוּ הַהָרִים הָעִסִּיס" (עמוס ט, יג); "יִשְׁשׁוּם מִדְּבַר וְצִיָּה וְתִגַּל עֲרֵבָה" (ישעיהו לה, א). וכך היא משלבת את הציטטות הללו בשיר:

וְהִיָּה קִנְיָן הַמִּנְיָן
מַעֲצָמוֹ יִתְמַלֵּא הִיָּדוֹן
וְחֵלֶב בְּשִׁמְחָה יִתְרוֹן
קִנְיָן הַמִּנְיָן
הָהָרִים אִזּוּ יִטִּיפוּ עִסִּיס
וְתִגַּל עֲרֵבָה וְתִשְׁשׁוּם
הַגְּבָעוֹת תִּתְמוֹנְגְּנָה גַם הֵן
קִנְיָן הַמִּנְיָן

בשיר אנו מוצאים זה בצד זה את נבל העשור ואת הגיטרה, את סיפור מקהלת הלוויים ואת ביטוי הסלנג **היית מת**.

בשיר הקינה שכתבה שמר על נפילתו של גיורא שוהם במלחמת יום הכיפורים, "בכל שנה בסתיו גיורא" (1976, הספר השני, שיר 5), היא כותבת:

בְּכָל שָׁנָה בְּסֻתּוֹ גִּיּוֹרָא
אֶשָּׂא עֵינַי אֶל הָהָרִים
מֵאֵין יְבוּא עֲזָרִי
בְּכָל שָׁנָה

היא משלבת כאן את ציון הזמן הפשוט, העכשווי, של הסתיו עם הזעקה המופיעה בתהלים קכא, א, הקריאה שלפי המדרש (ילקוט שמעוני, פרשת וירא, רמז קא) קרא גם אברהם כלפי הקדוש ברוך הוא במעמד העקדה: "אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי". אולי רצתה שמר לסמל בזה את מצוקתם של ההורים השכולים, הכואבים את אבדן בניהם.

הציטוטים מהמקורות עזרו לשמר להביע גם רגשות אישיים. בערב ראש השנה תשל"ג היא סיפרה במשדר רדיו שעסק בשיריה:

מדי פעם נדמה לי שאני לא אכתוב שירים יותר. זה קורה בערך פעם בשנתיים. באחת הפעמים האלה כתבתי את השיר "אל תשאלו אותי" [1967, כל השירים, שיר 35].

בשיר זה היא כותבת:

אֶל תִּשְׁאַלוּ אוֹתִי אֵיךְ הִיטָרָה
אֶל אֲבָנִים הַכֶּתֶה וְנִשְׁבָּרָה
אֶל תִּשְׁאַלוּ אוֹתִי אֵיכָה נִסְתָּרָה
צָפוֹר שִׁירִי הַשּׁוֹבֵבָה הָאֶפְרָה
הֲלֹא תִדְעוּ אַחִי¹² כִּי עַל עֲרֻבוֹת בָּכוֹת
אֲנִי תִלִּיתִי אֶלֶף כְּנוֹרוֹת
וְצִפְרֵי־שִׁירִי בָּלוּ, בָּלוּ בְּרָחוּ
אֶל אֲרָצוֹת חֲמוֹת וּמוֹאָרוֹת

נשים לב שבמצב הרוח הזה, שבו היא מתאבלת על אבדן שירתה, היא משתמשת בפסוק מן הקינה "על נהרות בבל", ושם כתוב: "על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו" (תהלים קלז, ב). שמר כותבת: "על ערבות בכות אֲנִי תִלִּיתִי אֶלֶף כְּנוֹרוֹת". היא משתמשת בעץ הערבה הנזכר בפסוק, אבל אצלה אין זו ערבה סתם אלא "עֲרֻבוֹת בָּכוֹת", כדי להדגיש את עניין הבכי. למעשה יש כאן שילוב של שמות העצים "ערבה בוכייה" ו"אלון בכות", השם שהעניק יעקב לעץ האלון שמתחתיו נקברה דבורה מינקת רבקה (בראשית לה, ח). הלחן עצמו יש בו אלמנטים מוזיקליים של קינה, והקו המלודי (בעיבודו של סטו הכהן) בהקדמה לבית הוא בכיוון של ירידה ונותן תחושה של קינה. אגב, באנגלית השיר נקרא lament, כלומר קינה.

שילוב מיוחד של ציטוט מהמקרא אנו מוצאים בשיר "אמצע התמוז" (ספר גימל, שיר 8), שקיבל משמעות מיוחדת משנפטרה נעמי שמר בחודש תמוז. השיר נכתב בשנת 1979 בשביל הזמרת נורית גלרון. כפי שסיפרה לי הזמרת, בחודש

12. גרסת השיר המובאת בספרה המאוחר יותר, "סימני דרך", היא "איך לא תדעו אחי".

תמוז באותה שנה שכבה שמר בבית חולים ולידה שכבה אישה במצב קשה ביותר. בהשפעת אשפוז זה היא כתבה את השיר.¹³

עצוב למוות בְּאֶמְצֵעַ הַתְּמוּז
דִּנְקָא כְּשֶׁהֶאֱפִי־סָקִים בְּשִׁפְעַ
וְכָל הַפְּרִי דִּנְקָא צוֹחֵק בְּסֵל
וְעַל קִיצֵד וְעַל קִצִּירֵד הִידֵד נָפֵל

בשיר היא מתארת את יופיו של הקיץ העליון, עם שפע הפרות שהולכים ונקטפים, שכנגדו עומדים המוות והחידלון. אלה מובעים באמצעות פסוק מישעיהו (טז, ט) המדבר על חורבן מואב: "כי על קִיצֵד ועל קִצִּירֵד הידד נפל". הנה שני פירושים קרובים זה לזה לפסוק: "כי קול הידד, קול שמחה של עושי מלאכה בשדות ובכרמים שהיה רגיל להישמע על אסיפת פירות הקיץ שלך ועל קציר שדותיך עכשיו נפל, כלומר שְׁבֵת" (קאסוטו-הרטום); "נסתלק ונעלם קול קריאת הידד של קוצצי התאנים ושל קוצרי התבואה כי אין להם תאנים לקוף ולא תבואה לקצור" (עמוס חכם, פירוש "דעת מקרא").

מאז נכתב השיר שינתה שמר את מילותיו בשני מקומות. השינוי האחד הוא תיקון לשוני. בשורה השלישית של הבית הראשון היא תיקנה את המילים המקוריות "עַל רֹאשׁ הַתֶּרֶן" ל"בְּרֹאשׁ הַתֶּרֶן". זהו תיקון לשוני אחד מני רבים שעשתה במרוצת הזמן בשירה.¹⁴ אולם התיקון החשוב יותר הוא התיקון בבית השלישי, המסיים את השיר. במקור כתבה שמר: "עֲכָשׁוּ בְּאֶמְצֵעַ הַתְּמוּז לְמוֹתֵי!", וכך הקליטה גלרון את השיר בשנת 1979. בגרסה זו הוא נכלל באלבומה "סימפטיה", שיצא בשנת 1982, וכן באוסף משירה של שמר, "אסיף", שיצא בשנת 1998¹⁵ ובאוסף השלם של שירה שיצא בשנת 2002.¹⁶ אולם בספרה "ספר גימל", שהופיע בשנת 1982 ובו מבחר משירה, אנו מוצאים טקסט אחר: "בְּאֶמְצֵעַ הַתְּמוּז אָמוֹת". בדעיבד הפכה השורה הזו לנבואה איומה.

בהרבה שירים משתמשת שמר בביטויים מהמקורות אך במשמעות או בהקשר שונים מבמקור. מבחינה זו היא משתמשת במקורות כבמאגר לשוני. בשירה "שבחי מעוז" (1970, הספר השני, שיר 3) היא מרמזת על ביקוריה במעוזי צה"ל

13. יש הסבורים כי השיר נכתב בהשראת מותו של אביה, ואין הדבר כן. אחותה של שמר, רותי נוסבאום, אמרה לי במפורש כי האב נפטר בחודש אב ואישרה כי נסיבות כתיבתו של השיר הן אלו שעליהן העידה גלרון.
14. דוגמה מעניינת נוספת לשינוי: בשיר "היי טיריליי" כתוב בנוסח המקורי "בְּכִינוּרֵי גֵעוֹר מִיֶּתֶר וְהוּא הִיָּה לְשִׁיר". אולם בספרה של שמר "סימני דרך" (שיר 89) מופיע הנוסח "בְּכִינוּרֵי גֵעוֹר מִיֶּתֶר וְנִפְקָה בָּא לִי שִׁיר".
15. האוסף יצא בחברת NMC ומספרו 20349-2.
16. האוסף הופק והופץ על ידי חברת מדיה דיירקט.

בחנוכה תש"ל. בחג החנוכה נהוג לשיר "מעוז צור ישועתי לך נאה לשבח", ושם השבח הוא לקדוש ברוך הוא – הוא המעוז והוא "צור ישועתי", דהיינו הסלע שעליו אנו נשענים, והוא המושיע אותנו. שמר מחברת את שורת השיר "מעוז צור ישועתי" אל מובנה הצבאי הקונקרטי של המילה **מעוז**, שהיה חדש באותה תקופה, וכך היא מוציאה את הביטוי מקדושתו וקובעת שהשבח נאה למוצב הצבאי – כאן הוא הוא הסלע שעליו אנחנו נשענים, הוא המושיע אותנו.

בשיר "בהיאחזות הנח"ל בסיני" (1970, הספר השני, שיר 2) שמר מבקשת להיות מלון אורחים כמשאלה חיובית, בניגוד לפסוק שהיא מצטטת (ירמיהו ט, א) שבו מביע ירמיהו את רצונו להיות מלון אורחים במדבר כדי לברוח מהעם החוטא.

בשיר "לוי יהי" (1973, הספר השני, שיר 6) מתארת שמר את קולות המלחמה: "מה קול ענות אָני שומע, קול שופר וקול תפלים", אך במקורו שייך הביטוי הזה למשה, האומר "קול ענות אנכי שמע" בתארו את העם הרוקד סביב העגל (שמות לב, יח).

בשיר "מחר" (1964, כל השירים, שיר 1), שהוא מעין נבואה מודרנית של אחרית הימים, משתמשת שמר בפרפרזה על נבואת אחרית הימים של ישעיהו (יא, ו) "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטן נהג בס", והיא כותבת: "אָרי בְּעֶדֶר צֶאן יִנְהֵג".

בשירה "רכב אש" (1964, כל השירים, שיר 2) היא מתארת את רכבו של אהובה ומשתמשת בביטויים מתוך הסיפור על עליית אליהו השמימה, "ויהי המה הלכים הלך ודבר והנה רכב אש וסוסי אש ויפךדו בין שניהם ויעל אליהו בסערה השמים, ואלישע ראה והוא מצעק אבי אבי רכב ישראל ופרשיו" (מלכים ב ב, יא-יב):

מְרַאשֵׁי הַמִּכְתָּשִׁים
וּמַעְבְּרֵי לְחוֹמַת הַחֹלּוֹת
רָכְב־אֵשׁ עִם פָּרָשִׁים
וְאַהֲבֵי נֶשֶׁא עָלָיו בְּלִילוֹת

בהמשך השיר היא מתארת את נסיעת האהוב ברכבו: "לִפְנֵינוּ עֲמוּד עָנָן וְעֶשֶׁן מֵאַחֲרָיו יִתְלַךְ". ביטוי זה הוא פרפרזה על הפסוקים "ויסעו מִסִּבְתָּ ויחנו בְּאֶתֶם בקצה המדבר, וה' הלך לפניו יומם בעמוד ענן לנחותם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם ללכת יומם ולילה, לא ימיש עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה לפני העם" (שמות יג, כ-כא); "ויהי באשמורת הבקר וישקף ה' אל מחנה מצרים בעמוד אש וענן ויִקֶּה את מחנה מצרים" (שם יד, כד).¹⁷

17. מדובר בהרס צבא מצרים לאחר שבני ישראל עברו בחרבה.

בשיר "על כנפי הכסף" (1967, כל השירים, שיר 41), המהלל את טייסי ישראל, שמר רומזות למעבר ים סוף ולמעבר הירדן במילים "נָס הָיָם נִיסָב אַחֹר וְהִנֵּה הָרָבָה" (על פי תהלים קיד, ג ויהושע ג, יז), ובהמשך היא רומזת לסולם יעקב (בראשית כח, יב): "הַסֵּלֶם רָגְלָיו בְּאֶדְמָה אֶף רֹאשׁוֹ בְּשָׁמַי הַמִּלְחָמָה".

בשיר "על ראש שמחת", שכתבה שמר לריקי גל (1988, סימני דרך, השיר משמש כמעין מוטו ואין לו מספר), שמו של השיר הוא ציטוט מתהלים קלז, ו: "אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי". כמו כן יש בשיר פרפרזה על הפסוק "מצאוני השמרים הסבבים בעיר" (שיר השירים ג, ג): "תפסוה השומרים הסובבים בעיר". כלומר שמר משתמשת ברעיונות ובסיפורים מן התנ"ך ובלשון התנ"כית, ולעיתים היא מוציאה אותם מהקשרם ואף משנה מעט את מילותיהם כדי להתאים אותם לצרכיה.

לסיום, אפילו בשירים הומוריסטיים אנו מוצאים רמיזה, אולי קריצה מחויכת, אל התנ"ך. כך כשהיא כותבת על "שני צלמי רחוב" (1972, הספר השני, שיר 24): שמותיהם "זרח וצלמונע" מזכירים את "זבח וצלמונע" מלכי מדיין שאחריהם רדף גדעון (שופטים ח, ה-כא). ועוד היא משבצת את הפסוק "הקל קול יעקב והידים ידי עשו" (בראשית כז, כב) בבית האחרון של השיר:

בוא נצא לרחוב – כי הבוקר טוב –
 בוא ניקח תמונה – עיר והמונה –
 איש לדרכו – איש למעשיו –
 קול יעקב – גם ידי עשו
 והיה-הביטו נא –
 זרח וצלמונע.

את אחד משיריה האחרונים, "אקטואליה" (2000, סימני דרך, שיר 87), שיר ציני וכואב על האקטואליה שלנו, פותחת שמר בתיאורו של "יחזקאל בן בוזי" (כשמו של הנביא יחזקאל) שיושב בג'קוזי.

לסיכום, נעמי שמר היא מזמוראית. לא רק כי היא מלחינה שירים וכותבת את מילותיהם, היא מזמוראית כי היא מחוברת למקורות המסורת היהודית, הם חלק משפתה, שפת השירה שלה, והיא משלבת אותם בשירה בצורה הטבעית ביותר.

ספרי נעמי שמר

הספר השני של נעמי שמר, תל-אביב 1975

כל השירים, תל-אביב 1967

סימני דרך: 121 שירים נבחרים, אור-יהודה 2003

ספר ארבע, תל-אביב 1995

ספר גימל, תל-אביב 1982